SURXONDARYO ZAMINIDA SAQLANAYOTGAN MING YILLIK SIRLAR

Jo‘rayev Olimjon Xoliqovich

Termiz arxeologiya muzeyi matbuot kotibi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Surxondaryo vohasining qadimgi va ilk o‘rta asrlar tarixini yorituvchi arxeologik yodgorliklar, ularning moddiy-madaniy merosni o‘rganishdagi o‘rni hamda vohada kechgan ijtimoiy, iqtisodiy, diniy va madaniy jarayonlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda Dalvarzintepa, Qadimgi Termiz, Fayoztepa, Qoratepa, Kampirtepa, Xolchayon, Ayritom, Sopollitepa va Jarqo‘ton kabi yodgorliklarning ilmiy ahamiyati ko‘rib chiqilgan. Surxondaryo hududidagi arxeologik topilmalar Baqtriya, Yunon-Baqtriya, Kushon va keyingi tarixiy davrlarda mintaqaning Sharq va G‘arb o‘rtasidagi madaniy aloqalar tizimida muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, arxeologik-tipologik, stratigrafik, kartografik va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, zamonaviy geofizik tadqiqotlarning arxeologik merosni qazish ishlarisiz o‘rganish imkoniyatlari ham baholandi. Tadqiqot natijalari Surxondaryo arxeologik yodgorliklari nafaqat mahalliy, balki Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari tarixini qayta tiklash uchun muhim ilmiy manba ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Surxondaryo, Surxon vohasi, qadimgi Termiz, Dalvarzintepa, Fayoztepa, Qoratepa, Kampirtepa, Xolchayon, Ayritom, Sopollitepa, Jarqo‘ton, Baqtriya, Kushonlar, Buyuk Ipak yo‘li, arxeologiya, moddiy madaniyat, madaniy meros.

Kirish: Surxondaryo vohasi O‘zbekiston hududidagi eng qadimiy madaniy-tarixiy mintaqalardan biri hisoblanadi. Uning geografik joylashuvi — Amudaryo havzasi, Hisor tog‘ tizmalari va Afg‘oniston hamda Tojikiston hududlariga tutashligi — qadimdan turli xalqlar, madaniyatlar va diniy an’analar o‘zaro aloqaga kirishgan hudud sifatida shakllanishiga zamin yaratgan. Surxon vohasi orqali qadimgi savdo yo‘llari o‘tganligi natijasida bu yerda shaharsozlik, hunarmandchilik, savdo, diniy hayot va san’atning turli shakllari rivojlangan.

Surxondaryoning tarixiy-arxeologik salohiyatini uning hududida joylashgan Sopollitepa, Jarqo‘ton, Dalvarzintepa, Xolchayon, Ayritom, Qadimgi Termiz, Fayoztepa,

Qoratepa va Kampirtepa kabi yodgorliklar misolida ko‘rish mumkin. Mazkur obyektlar vohaning bir necha ming yillik tarixiy taraqqiyotini uzluksiz kuzatish imkonini beradi. Qadimgi Termizning madaniy qatlamlari ayrim joylarda 19 metrgacha yetishi va shaharning miloddan avvalgi IV–III asrlarga borib taqalishi qayd etilgan [1].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda arxeologiya fani faqat qazish ishlarini olib borish bilan cheklanmay, geofizik, raqamli, GIS, masofadan zondlash va boshqa zamonaviy texnologiyalardan foydalanib, yer ostida saqlanayotgan obyektlarni ularni bevosita buzmasdan o‘rganishga intilmoqda. 2026-yilda Dalvarzintepada magnitometriya va georadar tadqiqotlari orqali 0,5–2,5 metr chuqurlikdagi strukturaviy qatlamlar hamda ehtimoliy me’moriy qoldiqlar aniqlangani ushbu yo‘nalishning amaliy imkoniyatlarini ko‘rsatadi. ResearchGate

Maqolaning asosiy maqsadi — Surxondaryo zaminida saqlanib qolgan arxeologik yodgorliklar misolida vohaning qadimgi sivilizatsiyalar tarixidagi o‘rnini ochib berish, mavjud ilmiy qarashlarni tahlil qilish va zamonaviy arxeologik tadqiqotlarning istiqbollarini ko‘rsatishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi: Surxondaryo arxeologiyasi uzoq yillardan buyon mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganib kelinmoqda. Ushbu yo‘nalishdagi dastlabki fundamental tadqiqotlarda V.M. Masson, A. Asqarov, G.A. Pugachenkova, B.A. Litvinskiy va boshqa olimlarning ishlari alohida o‘rin egallaydi.

A. Asqarovning Janubiy O‘zbekistonning bronza davri madaniyatiga bag‘ishlangan tadqiqotlari Sopollitepa va unga yaqin hududlardagi qadimgi dehqonchilik madaniyatini tushunishda muhim manba hisoblanadi. Sopollitepa yodgorligi bronza davri jamiyatining turmush tarzi, mudofaa inshootlari, hunarmandchiligi va ijtimoiy tuzilmasini o‘rganish imkonini beradi. Surxon vohasidagi Sopollitepa miloddan avvalgi XVII–XV asrlarga oid yodgorlik sifatida tavsiflangan[2].

G.A. Pugachenkova tadqiqotlarida Dalvarzintepaning arxitekturasi, haykaltaroshligi, diniy inshootlari va moddiy madaniyati batafsil yoritilgan. Encyclopaedia Iranica ma’lumotlariga ko‘ra, Dalvarzintepa dastlab Yunon-Baqtriya davriga oid mustahkamlangan manzilgoh sifatida shakllanib, Kushonlar davrida yirik shahar markaziga aylangan.

Shaharda ma’muriy-harbiy, turar joy, diniy va hunarmandchilik hududlari mavjud bo‘lgan [3].

Dalvarzintepadan topilgan turli buyumlar — tangalar, sopol idishlar, terrakota haykalchalar, zargarlik buyumlari va boshqa topilmalar qadimgi aholining iqtisodiy hamda madaniy hayoti haqida muhim ma’lumot beradi. Ayniqsa, oltin buyumlar xazinasi va undagi ayrim buyumlarda Xaroshtiy yozuvlarining uchrashi mintaqaning Hindiston va boshqa hududlar bilan madaniy-iqtisodiy aloqalarini tadqiq qilish uchun katta ahamiyatga ega [4].

Qadimgi Termiz va uning tarkibidagi Fayoztepa, Qoratepa hamda Kampirtepa bo‘yicha tadqiqotlar esa Surxondaryoning diniy va savdo-madaniy markaz sifatidagi rolini yanada aniqroq ko‘rsatadi. UNESCOning O‘zbekiston bo‘yicha dastlabki ro‘yxatiga kiritilgan Ancient Termiz majmuasi tarkibiga Qoratepa, Fayoztepa, Zurmala, Kampirtepa va boshqa tarixiy obyektlar kiritilgan [5].

Fayoztepa yodgorligi bo‘yicha tadqiqotlar Kushonlar davrida buddaviylikning Baqtriya hududida tarqalishini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yodgorlikdan rangtasvir namunalari, haykaltaroshlik asarlari va yozuvlar aniqlangan. Ayrim yozuvlarning Hindiston tillari va yozuv tizimlari bilan bog‘liqligi mintaqaning keng madaniy aloqalarini ko‘rsatadi [6].

Kampirtepa esa Amudaryo bo‘yidagi qadimgi savdo va strategik yo‘llarni o‘rganish uchun muhim obyektlardan biridir. UNESCO materiallarida Kampirtepa Amudaryoni kesib o‘tuvchi qadimgi karvon yo‘lidagi qal’a sifatida tavsiflanib, undan yunon, baqtriy, brahmi va boshqa yozuvlarga oid materiallar aniqlangani qayd etiladi [7].

Shunday qilib, mavjud adabiyotlar tahlili Surxondaryo tarixini faqat bitta davlat yoki madaniyat doirasida tushuntirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Vohadagi arxeologik materiallar Yunon-Baqtriya, Kushon, Hindiston, Eron va boshqa madaniy an’analar o‘zaro ta’sirining murakkab manzarasini ochib beradi.

Tadqiqotning metodologik asosini tarixiylik, xolislik, tizimlilik va manbalarni o‘zaro qiyoslash tamoyillari tashkil etadi.

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi:

tarixiy-qiyosiy metod — Surxondaryodagi turli davr yodgorliklarini bir-biri bilan qiyoslash;

arxeologik-tipologik metod — topilmalarni shakli, materiali, funksiyasi va tarixiy davriga ko‘ra tasniflash;

stratigrafik metod — arxeologik qatlamlarning ketma-ketligi asosida tarixiy jarayonlarni aniqlash;

manbashunoslik metodi — yozma, moddiy va epigrafik manbalarni o‘zaro solishtirish;

tarixiy-rekonstruktiv metod — arxeologik topilmalar asosida qadimgi jamiyat hayotining ayrim jihatlarini qayta tiklash;

kartografik yondashuv — yodgorliklarning geografik joylashuvi va qadimgi savdo yo‘llari bilan bog‘liqligini tahlil qilish;

zamonaviy geofizik yondashuv — magnitometriya va georadar kabi qazishsiz tadqiqot usullarining imkoniyatlarini baholash.

Mazkur metodlarning kompleks qo‘llanishi arxeologik yodgorlikni faqat alohida topilmalar majmui sifatida emas, balki muayyan tarixiy, geografik va madaniy muhitning tarkibiy qismi sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Muhokama: Surxon vohasining eng qadimgi qatlamlari. Surxondaryo tarixining eng qadimgi bosqichlarini o‘rganishda Sopollitepa va Jarqo‘ton kabi yodgorliklar alohida ahamiyatga ega. Ushbu yodgorliklar vohada qadimgi dehqonchilik, hunarmandchilik, me’morchilik va ijtimoiy tashkilot shakllanganidan dalolat beradi.

Sopollitepadagi mudofaa tizimi, turar joylar va xo‘jalik obyektlari qadimgi jamiyatning tashkiliy darajasi haqida tasavvur beradi. Yodgorlikning mudofaa devorlari murakkab reja asosida qurilgani qayd etilgan [8].

Bu holat Surxon vohasida shaharsozlik jarayonlari birdaniga paydo bo‘lmaganini, balki uzoq davom etgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish natijasida shakllanganini ko‘rsatadi.

Dalvarzintepa — Kushonlar davrining muhim markazi. Dalvarzintepa Surxondaryoning eng muhim arxeologik obyektlaridan biridir. U Surxon vodiysida, Denov yaqinida joylashgan bo‘lib, miloddan avvalgi I asrdan boshlab yirik shahar markazlaridan biriga aylangan. Kushonlar davrida uning shaharsozlik va mudofaa tizimi ayniqsa rivojlangan [9] .

Dalvarzintepaning o‘ziga xos jihatlaridan biri shundaki, bu yerda turli diniy an’analar izlari uchraydi. Arxeologik qazishmalar natijasida buddaviy ibodatxonalar, mahalliy ma’budalarga bag‘ishlangan diniy inshootlar hamda zardushtiylik bilan bog‘liq marosim izlari aniqlangan [10].

Bu topilmalar Kushonlar davrida diniy hayotning rang-barang bo‘lganini ko‘rsatadi. Demak, Surxon vohasi faqat iqtisodiy yoki harbiy markaz emas, balki turli diniy va madaniy qarashlar uchrashgan hudud ham bo‘lgan.

Qadimgi Termiz — sivilizatsiyalar chorrahasi. Qadimgi Termiz Surxondaryo tarixining eng yirik markazlaridan biri bo‘lib, uning tarixi bir necha ming yillik davrni qamrab oladi. UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, qadimgi Termiz hududi taxminan 500 gektarni tashkil etadi va bu yerda ellinistik, Kushon hamda islomiy davrlarga oid madaniy qatlamlar aniqlangan[11].

Termizning geografik joylashuvi uning tarixiy ahamiyatini yanada oshirgan. Amudaryo bo‘yida joylashgani sababli shahar qadimgi savdo yo‘llari tizimida muhim nuqta bo‘lgan. Shu orqali Hindiston, Baqtriya, Eron, So‘g‘d va boshqa hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy almashinuv jarayonlari kuchaygan.

Fayoztepa va Qoratepa: buddaviylik izlari. Surxondaryodagi buddaviylik yodgorliklari mintaqaning diniy tarixini o‘rganishda alohida o‘rin tutadi. Fayoztepa majmuasidan ibodatxona, monastir, stupalar, rangtasvir va haykaltaroshlik namunalari aniqlangan. Fayoztepa san’atida Baqtriya va Hindiston hududlari bilan bog‘liq badiiy an’analar kuzatiladi [12].

Qoratepa esa yer osti va yer usti diniy inshootlarining o‘ziga xos majmuasi sifatida ajralib turadi. Ushbu yodgorliklardan topilgan yozuvlar, rangtasvirlar va haykaltaroshlik

namunalari Kushon davridagi diniy-madaniy almashinuv jarayonlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Kampirtepa va qadimgi savdo yo‘llari. Kampirtepaning tarixiy ahamiyati uning geografik joylashuvi bilan bevosita bog‘liq. Amudaryo kechuviga yaqin joylashgan qal’a savdo-karvon yo‘llarini nazorat qilish imkonini bergan. UNESCO ma’lumotlarida Kampirtepa qadimgi Baqtriya va So‘g‘d yo‘nalishidagi karvon yo‘llari bilan bog‘langan strategik nuqta sifatida qayd etiladi [13].

Kampirtepadan topilgan turli yozuv tizimlariga mansub materiallar hudud aholisi va bu yerga kelgan savdogarlar o‘rtasidagi madaniy aloqalarning kengligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan Kampirtepa Buyuk Ipak yo‘lining faqat iqtisodiy emas, balki madaniy almashinuv mexanizmlarini ham o‘rganish imkonini beradi.

Natijalar: Tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi.

Birinchidan, Surxondaryo vohasining tarixiy taraqqiyoti uzluksiz va ko‘p qatlamli jarayon bo‘lgan. Sopollitepa va Jarqo‘ton kabi bronza davri yodgorliklaridan boshlab Qadimgi Termiz va Kushon davri shaharlarigacha bo‘lgan yodgorliklar vohaning uzoq muddat davomida urbanizatsiya jarayonlarida ishtirok etganini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, Dalvarzintepa, Fayoztepa, Qoratepa va Kampirtepa materiallari Surxon vohasining xalqaro madaniy aloqalar tizimidagi o‘rnini tasdiqlaydi. Arxeologik topilmalarda mahalliy Baqtriya an’analari bilan bir qatorda ellinistik, hind va boshqa madaniy ta’sirlarning elementlari ham kuzatiladi [14].

Uchinchidan, diniy xilma-xillik Surxon vohasining tarixiy qiyofasini belgilovchi muhim xususiyatlardan biridir. Buddaviylik yodgorliklari bilan bir qatorda mahalliy diniy an’analar va zardushtiylikka oid marosim izlarining mavjudligi vohaning ko‘p madaniyatli tarixiy muhitini ko‘rsatadi [15].

To‘rtinchidan, zamonaviy geofizik texnologiyalar arxeologik merosni saqlash va o‘rganishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Dalvarzintepada magnitometriya va georadar yordamida yer ostidagi ehtimoliy me’moriy tuzilmalarni aniqlash imkoniyati amaliy jihatdan namoyish etilgan. ResearchGate

Beshinchidan, arxeologik yodgorliklarni o‘rganishda qazish ishlari bilan bir qatorda konservatsiya, raqamlashtirish, GIS xaritalash va geofizik monitoringni birlashtirish zarur.

Xulosa: Surxondaryo zaminida saqlanayotgan arxeologik yodgorliklar xalqimiz tarixining turli davrlarini yoritib beruvchi noyob moddiy manbalar majmuasidir. Ushbu yodgorliklar orqali nafaqat qadimgi shaharlar, qal’alar, ibodatxonalar va turar joylar tarixi, balki ajdodlarimizning dunyoqarashi, diniy qarashlari, hunarmandchiligi, savdo munosabatlari va madaniy aloqalari haqida ham muhim ma’lumot olish mumkin.

Surxon vohasi tarixini faqat bitta siyosiy yoki etnik jarayon bilan izohlash mumkin emas. Arxeologik materiallar bu hududda turli sivilizatsiyalar va madaniy an’analar uzoq vaqt davomida o‘zaro ta’sirda bo‘lganini ko‘rsatadi. Dalvarzintepa, Fayoztepa, Qoratepa va Kampirtepa kabi yodgorliklar ayniqsa Kushonlar davrida Surxon vohasining yuksak shaharsozlik, diniy va san’at madaniyatiga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Qadimgi Termiz esa o‘zining geografik joylashuvi tufayli Sharq va G‘arbni bog‘lovchi muhim tarixiy makonlardan biri bo‘lgan. UNESCO materiallarida ham qadimgi Termizning Buyuk Ipak yo‘li va mintaqalararo madaniy almashinuvdagi o‘rni alohida qayd etiladi.

Bugungi arxeologiyaning vazifasi faqat yangi topilmalarni aniqlash emas, balki mavjud yodgorliklarni kelajak avlod uchun asrab qolishdan ham iborat. Shu nuqtai nazardan, georadar, magnitometriya, GIS, 3D modellashtirish va boshqa zamonaviy texnologiyalardan foydalanish Surxondaryoning hali to‘liq o‘rganilmagan tarixiy sirlarini ochishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Demak, Surxondaryo zaminidagi “ming yillik sirlar” oddiy afsona emas, balki tuproq qatlamlari, me’moriy qoldiqlar, yozuvlar, tangalar, haykallar, sopol buyumlar va boshqa moddiy manbalarda mujassam bo‘lgan ilmiy dalillardir. Ularni tizimli o‘rganish orqali O‘zbekiston hududidagi qadimgi sivilizatsiyalarning jahon tarixidagi o‘rnini yanada chuqurroq anglash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqarov A. Sapallitepa. — Toshkent: Fan, 1973. — 76 b.

2. Asqarov A. Drevnezemledelcheskaya kultura epohi bronzy yuga Uzbekistana. — Toshkent: Fan, 1977. — 231 s.

3. Pugachenkova G.A. Dal’verzin. Kushanskiy gorod na yuge Uzbekistana. — Toshkent: Fan, 1978. — 237 s.

4. Pugachenkova G.A. Les trésors de Dalverzin-tepe. — Leningrad: Aurora, 1978.

5. Litvinsky B.A. Buddhism in Central Asia // Encyclopaedia Iranica. — 2000.

6. Pugachenkova G.A. Dal’verzin Tepe // Encyclopaedia Iranica. — Vol. VI. — 1993. — P. 614–615. Иранская энциклопедия

7. Archaeology V. Pre-Islamic Central Asia // Encyclopaedia Iranica. Иранская энциклопедия

8. Excavations III. In Central Asia // Encyclopaedia Iranica. Иранская энциклопедия

9. UNESCO World Heritage Centre. Ancient Termiz. Tentative Lists. UNESCO World Heritage Centre

10. UNESCO World Heritage Centre. Silk Roads Sites in Uzbekistan. Tentative Lists. UNESCO World Heritage Centre

11. Tillaboyeva N., Kushakov A. Dalvarzintepa yodgorligida magnitometriya va georadar tadqiqotlari. — 2026. — DOI: 10.69617/nuuz.v3i3.1.11395. ResearchGate

12. Rahmonov N.X. Surxondaryo – qadimgi sivilizatsiyalar chorrahasi: tarixiy-madaniy taraqqiyot manzarasi // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar. — 2026. — T. 8, №7. — B. 1311–1316. — DOI: 10.70728/a.series.ijt.v08.i07.047. IlmIz

13. Davronova A.Y., Boboyorova H.U. Surxondaryoning tarixiy obidalari // Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences. — 2022. — №1(4). — B. 60–62. Zenodo

14. Surxondaryoning arxeologik yodgorliklari // Uzbekistan Travel. — Elektron resurs. Узбекистан Тревел

15. Surxondaryo hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar: Kushonlar davlati misolida // Ilmiy axborot byulleteni. — 2025. inLibrary